

ҚҰҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАҒАН МҰҒАЛІМДЕР

БАЙБУЛСИНОВА А.С.*, ЖАЛЕКЕНОВА Г.Т., СЕРИКОВА Л.С.

*Байбулсинова Альфия Сабырғалиқызы – Тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ., Қазақстан

E-mail: alfia_b11@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6098-7300>

Жалекенова Гүлбарам Тілекқабылқызы – Аға оқытушы, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ., Қазақстан

E-mail: gulya_jalekenova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6655-3458>

Серикова Лаззат Сериковна – Тарих ғылымдарының кандидаты, құқықтық пәндер кафедрасының меңгерушісі, аға оқытушысы, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ., Қазақстан

E-mail: kymbat.katibat.97@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3957-7531>

Аңдатпа. Бұл мақала Қазақстан тарихындағы өзекті мәселелердің бірі – XX ғасырдың 20-50 жылдары Кеңес үкіметінің алғашқы орнаған жылдарында орын алған қазақ зиялыларын қудалау саясатын зерттеуге арналған. Аталған кезеңдегі қазақ зиялыларының қалыптасуы мен мемлекеттік мәселелердегі көзқарастары, жеке бастарына қатысты істерде Кеңестер үкіметінің көңілінен шықпаған ұлттық интеллигенцияны, оның ішінде оқу-ағарту саласындағы қудалау саясаты ғылымда шынайы, жаңаша тұрғыда зерттеуді қажет ететіндігі сөзсіз. Мақалада негізінен Батыс Қазақстан облысынан шыққан сталиндік қуғын-сүргінге ұшырап, жазықсыз жапа шеккен, бар саналы ғұмырын шәкірт тәрбиелеуге арнаған ағартушы-ұстаздар мен озық ойлы зиялы қауым өкілдері туралы баяндалған. Батыс Қазақстан облыстық білім басқармасы мен Казталов, Орда, Жымпиты және Қаратөбе аудандық білім беру бөлімдерінің 1937-1938 жылдардағы «кеңестік тазарту» жұмыстарының барысы зерттелген. Қуғын-сүргінге ұшыраған мұғалімдердің өмір жолы баяндалып, оларға тағылған айыптаулар, бұйрықтар, хаттамалар, жеке іс-қағаздары, ұрпақтарының жазып қалдырған естеліктері БҚО Мемлекеттік архивінен және БҚО Тарихи-өлкетану музейі қорларында сақталған мұрағаттық деректер негізінде жазылған. Зерттеу барысында олардың көбі алашорда құрамында немесе діншіл болғаны үшін қуғындалғандары анықталды. Мақалада алғаш рет қуғындалған мұғалімдердің тізімі архив құжаттары арқылы баяндалып отыр.

Түйін сөздер: сталиндік қуғын-сүргін, Алашордалықтар, оқу-ағарту, ағартушы-мұғалімдер, «жат элемент».

Кіріспе

Сталиндік кезеңдегі жаппай саяси қуғын-сүргін қазақ халқына үлкен нәубет әкелді. Тоталитаризм торындағы Кеңес үкіметі жүргізген солақай саясаттың салдарынан, дәлірек айтқанда «қылышынан қан тамған қызыл озбырлықтан» зардап шеккен жандар аз болмады. Кеңес үкіметі кезеңіндегі бұл саясаттың салдарынан ешқандай жазығы жоқ жандар НКВД және еңбекпен түзеу лагерлерінде жантүршігерлік, адам төзгісіз қапастарға жіберіліп, қуғынға ұшырады, озбыр саясаттың кесірінен озық ойлы, зиялы қауым өкілдері опат болды.

Кеңестік тоталитарлық үстемдік пен оның жүйесі халықтың санасын одан сайын бұрмалап, адастырып жіберді. Сонымен қатар бұл сұрақы саясат жасанды тап күресін қоздырып, онсыз да рухани деңгейі өте төмен қалың бұқараны дінге қарсы қойып, халық жауларына қарсы революциялық қырағылықты күшейтіп, сын мен өзара сынды дамыту секілді принциптерді желеу етіп адамдарды бір-біріне қарсы қойып, ағайын арасына, әке мен бала арасына сенімсіздік туғызып сына қағу арқылы іске асып отырды. Жеке адамның басына табыну кезінде, жаппай қуғын-сүргінге ұшырап, қайғылы жағдайларды басынан кешіргендердің арасында қарапайым мектеп мұғалімдері де аз болған жоқ.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Ғылыми-зерттеу жұмысы барысында осы күнге дейінгі тарих ғылымындағы басты әдіс-тәсілдер негізге алынды. Ұсынылып отырған мәселенің мазмұны бойынша архив деректері анықталып және құжаттар бойынша библиография жасалды. Зерттеу жұмысының тақырыбы айқындалып, мазмұны бойынша логикалық және хронологиялық бірізділікпен мәселенің басты сұлбасы, кейін деректер сыныпталып, арнайы сараптамалық реттілікпен жүйеленді. Сонымен бірге, ғылыми мақаланы жазу дайындау барысында салыстырмалық, талдау,

аналитикалық сын әдістері маңызды орын алды. Нәтижесінде, ғылыми мақала мазмұнының сапасын арттыру мен негізгі ойды жеткізуде өзіндік жаңа ғылыми тұжырымдар жасауға қол жеткізілді. Ғылыми мақаланы жазу барысында негізінен архив және музей қорларындағы құпия құжаттары қолданылды.

Атап айтқанда, Батыс Қазақстан облысы мемлекеттік архивінің №786-қор №1-тізбе №204-іс бойынша «Переписка с районными отделами народного образования о работе бюджетных интернатов, о принадлежности некоторых работников просвещения к алаш-ординцам» құжаттары, №786-қор №2-тізбе №59-іс бойынша «Приказы по личному составу по ОблОНО и переписка с Облисполкомом, РайОНО и учителями об освобождении от работы лиц, имеющих компрометирующие материалы» құжаттары, №786-қор, №1-тізбе, №188-іс бойынша «Переписка с народным комиссариатом просвещения КазССР о политико-массовой работе» құжаттары, №786-қор, №1-тізбе, №226-іс бойынша «Переписка с педучилищем обкомом комсомола и другими местными организациями по допуску к педработе врагов народа» құжаттары, №786-қор, №1-тізбе, №146-іс бойынша «Компрометирующие материалы на зав. районо Каратюбинского района М.Баргарина (алаш-ординца)» құжаттары қолданылды. БҚО Тарихи-өлкетану музейінің №24614в. қоры (Омаров Ғабдолнасырға қатысты құжаттар), №24619в-24620в. қоры (Ажғалиев Құсайынға қатысты құжаттар), №30351к-30357к. қоры (Айтқожиев Өмірғалиға қатысты құжаттар), №24230в-24231в. қоры (Қарабалин Ғабдолкәрімге қатысты құжаттар) пайдаланылды.

Нәтижелер және оларды талқылау

1936 жылғы 10 маусымдағы БКП(б) ОК және КСРО ХКК және КП(б)ОК-нің «Мұғалімдерге дербес атақтарды енгізу тәртібі туралы және мұғалімдерді аттестациядан өткізу» деп аталатын қаулыларына сәйкес барлық облыстарда жалпы білім беретін мектептердің барлық түрлеріне қатысты мұғалімдерді аттестаттау комиссиялары құрылды. Оқу-ағарту саласындағы мұғалімдерді аттестациядан өткізу барысында «таптық жат және дұшпандық элементтері» бар оқытушылар өздерінің жұмысынан шеттетілді. Олардың қатарында алашордалықтар, молдалардың, дін қызметкерлерінің балалары, хан тұқымының ұрпақтары және Алашорда идеясының ниеттестері мен қатысушылары болды [1, 109]. Аттестациялық комиссияның шешімі бойынша жоғарыдағы санатқа жататындар мұғалімдік қызметінен босатылған. Бұған дәлел ретінде БҚО Мемлекеттік архивінен алынған мұрағаттық деректерге тоқталатын болсам, Қарашығанақ орта мектебінің оқытушысы Таймасов Ахмет Алашорда контрреволюциялық ұйымының белсенді қайраткері, Алашорда сотының мүшесі, Шілік уезі бойынша Ойыл ұйымының белсенді Алашорда мүшесі деп көрсетіліп, балаларды коммунистік рухта тәрбиелеуге қабілетсіз деп танылып, оқытушылық жұмыстан шығару туралы бұйрық берген [2]. 1937 жылғы 3 қазанда жазылған осыған ұқсас бұйрықта Калмыков қазақ орталау мектебінің директоры Баяшовтың бұрын алашорданың әскерінде ақтық шегіне дейін қызмет етіп, және мектебінде оқушылардың арасында коммунистік тәрбиені дұрыс жүргізе алмайтындығынан саяси сенімсіз деп санап, оқытушылық-директорлық жұмысынан босату туралы бұйрық келтірілген [2].

Аудандық білім беру бөлімінің меңгерушісі Абдуллаевтың 1937 жылғы бұйрықтарына тоқталатын болсақ:

Казталов аудандық білім беру бөлімінің мектеп инструкторы Жұмағазиев Иманбай алашордамен және ұлтшыл Мұлхашев, Абдрахманов, Қидаровпен байланысы болғаны үшін, сонымен қатар халық арасында контрреволюциялық әндер таратқаны үшін қызметтен босатылған. Жымпиты орта мектебінің мұғалімі Бейбітов халық жауы Букинмен тығыз қарым-қатынаста болғаны үшін жазғырылып, педогогикалық жұмысынан босатылған. Орлыккуль бастауыш орта мектебінің оқытушысы Тналиев Меңдібай байдың баласы және әкесі алашордада қызмет еткендіктен жұмыстан шығарылса, Тайпақ ауданының Қызылқоға бастауыш мектебінің оқытушысы Есенбаев Қойшыбай болыс старшынының баласы, Алашорда идеясын батыл насихаттаған белсенді пропагандист ретінде өзінің мұғалімдік қызметінен босатылған. Тайпақ ауданының Қызылжар орта мектебінің мұғалімі Толықбаев Тілекқабыл мен Тайпақ ауданының Қызылқоға орта мектебінің оқытушысы Ноғаев Хұсайын

контрреволюциялық алашорда идеясын насихаттағаны үшін педагогикалық жұмысынан шеттетілсе, Тайпақ ауданының Есенсай бастауыш орта мектебінің мұғалімі Қарашолақов Шерғали ірі байдың баласы және халық жаулары Құлымбетов және Мұсалиевпен тығыз қарым-қатынаста болғаны үшін жұмыстан шығарылған. Тайпақ ауданының Қаракөл орта мектебінің оқытушысы Қарабалин Ғабдолкәрім өзінің жеке мешіті, әлі күнге дейін діни ғұрыптарды сақтаушы молданың баласы болғаны үшін және туған ағасы Ғабдрахман діни агитацияға ұшыраған деп көрсетіліп, диктант жазу кезінде балаларға «мұнара» түсінігіне анықтама берген деген жаламен жұмыстан шығарылған [2].

Орда ауданының Сайхын бастауыш орта мектебінің оқытушысы Мендалиев Ахмедхалықты байдың баласы болғаны үшін және халық жаулары Құрамысовпен, Сақыпкереймен, Түмендеевпен байланысы болғаны үшін айыптап, жұмыстан шығарса, Тайпақ ауданы Сайқұдық ауылының Өлеңті бастауыш орта мектебінің мұғалімі Бәшенов Бердікүл «балақ шұбар» аталатын әлеуметтік жағынан жат феодал отбасынан шыққан, қазақ ханы Тұбанияздың бұрынғы хатшысы болғаны үшін және саяси сенімге лайық емес алашордашыл ретінде жұмыстан шеттелілген. Тағы бір бұйрықта Қарабау орталау мектебінің оқытушысы болып келген Сәбит Берниязовты Алашорданың сотына қызмет етіп пәсірлік жұмысын атқарған және сол алашордада белсенді қызмет еткен деген жаламен оқытушылық қатарынан босатқан [2].

БҚО Мемлекеттік архивіндегі №786 қор, №1 тізбе, №146 істе «Аудан көлеміндегі оқытушылар составы арасында «Алаш-ордашыл және ескі идеологиядан құтылмаған оқытушылар» бар (алаш-ордашыл – Есжанов, Жазықбаев, Бармақбаев, Иманғазиев)» деп жазылған [3].

1937 жылы Батыс Қазақстан аудандық білім беру бөлімінің меңгерушісі Абдоллаевтың берген бұйрығында Қаратөбе ауданы бойынша жұмысынан босатылған мұғалімдердің қатарында Бармақбаев Мұхамбетқали – ұлтшылдық ұйымын құрушы және оның қатысушысы, ескі феодалдық ғұрыптан арылмаған байдың баласы деп көрсетілсе, Жазықбаев Мүслім – халық жауы алашордалықтармен және ұлтшылдармен байланысы бар байдың және молданың баласы, Боқанов Сонанбек – 1929 жылы кәмпескелеуден қашқан байдың және старшынның баласы, Омаров Әбдулнасыр – белгілі хан Досмұхамбетовтың шәкірті, ағасы Омаров Салық халық жауы болған, байдың баласы, Жазықбаев Мәкәрім – ұлтшыл және контрреволюциялық Алашорда ұйымының ұйымдастырушысы, бұрынғы Алашорда офицері, байдың баласы, Төлегенов Самғұн – ұлтшылдық ұйымын ұйымдастырушы молданың баласы, Ищанов Хабибулла – Досмұхамбетов ханның бұрынғы жеке хатшысы, ұлтшылдық және контрреволюциялық Алашорда ұйымын ұйымдастырушы, Өтеғалиев Жұмағали – молданың баласы деп көрсетіліп, педагогикалық қызметтерінен босатылған [2].

Кесте 1. БҚО Мемлекеттік архивінде сақталған №786 қор, №1 тізбе, №204 істе алашорданың құрамында болған мұғалімдер мен алашорда кезеңіндегі рухани тұлғалардың тізімдері көрсетілген [4]:

№	Тегі, аты, әкесінің аты	Қай мектепте	Атқарған қызметтері
1	Букин Ибраш	Жымпиты орта мектебінің 7-8 сыныптың математика мұғалімі	Алашорда сотының мүшесі және далалық әскери сотының генерал-секретарі
2	Таиров Сапа	Қазақстан бастауыш мектебінің меңгерушісі	Алашорданың бұрынғы офицері
3	Джанатауов Хасан	Қазақстан бастауыш мектебінің мұғалімі	Алашорданың милиционері
4	Анаисова Мария	Жымпиты бастауыш мектебінің мұғалімі	Бұрынғы акгвардияшыл генералдың қызы, тегін Анаисова деп өзгерткен
5	Джумабаев Газиз	Тасқұдық бастауыш мектебінің мұғалімі	Алашорда кезеңінде мешіттің бас имамы болған
6	Абилов Газиз	Жымпиты орта мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі	Патшалық және алашорда кезеңінде аты бүкіл Орал облысына таныс әйгілі

			хазірет болған Мәулімбергеннің молда шәкірті, әкесі Әбілдің қазіргі күнде мешіті бар хазірет болған
7	Жаркеев Изим	Жымпиты бастауыш мектебінің мұғалімі	Мешіттің бұрынғы бас имамы
8	Исмулдин Кажим	Бесқұдық бастауыш мектебінің мұғалімі	Молданың ұлы және азаншы
9	Усенов Есентай	бастауыш мектебінің мұғалімі	Ол да
10	Курманғалиев Малим	Арал бастауыш мектебінің мұғалімі	Ол да
11	Байгабилов Утеш	Қостөбе бастауыш мектебінің меңгерушісі	Ол да
12	Маулимбергенев Хаби	Шагирлуйск бастауыш мектебінің меңгерушісі	Ол да
13	Каратаев Кенжеғали	Ақсай бастауыш мектебінің меңгерушісі	Ол да
14	Дабаров Хасан	Маркс НСШ мектебінің 5-7 сыныптар география және математика пәні мұғалімі	Ол да
15	Суненбаев	Қарағанды бастауыш мектебінің мұғалімі	«Жаналы» мешітінің бұрынғы имамы, бірнеше жыл балаларды сенім бойынша оқытты
16	Калимбетов Блал	Аралтөбе бастауыш мектебінің меңгерушісі	Молда және бүкіл Орал облысына әйгілі Қуанай хазіреттің шәкірті
17	Назаров	Аралтөбе бастауыш мектебінің мұғалімі	Бұрыншы хазірет Ишан Кошумның баласы, алғашқы білімін сол жерде алған
18	Шнаров	Жымпиты орта мектебінің 5-7 сынып математика пәні мұғалімі	Бұрынғы управитель, жартылай феодал Шонанмен байланыста болған бай

Кесте 2. Гурьев қаласы бойынша мұғалімдер арасындағы «жат элемент» деп саналатындардың тізімі [4]:

№	Тегі, аты, әкесінің аты	Әлеуметтік тегі	Қай жерде, қандай қызметте жасады
1	Исмурзин Умырзак	Алашордалық, 1929 жылы тәркіленген	Тау-кен-мұнай техникумында қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі
2	Ибрашев Қазмұқаш	Алашордалық, Сағыз Земство Басқармасының мүшесі	Рыбтехникумның математика және қазақ тілі мұғалімі
3	Гатауов Фарит	Молданың баласы, ұлтшыл	Рабфактағы кешкі курстардың оқытушысы
4	Муньянов Хусаин	Алашордалық, бай,	Каздесятилетка білім меңгерушісі
5	Устемиров Аминғалий	Алашордалық, бай	Каздесятилетка білім меңгерушісі
6	Аралов Летфулла	Молданың баласы, рухани училищені бітірген	Исаев ат. мектептің мұғалімі
7	Нугманов Н.	Болыстың баласы, бай	ОКРОНО қаржы инспекторы
Гурьев ауданы бойынша			
1	Карашин Қазмұқаш	Бай, алашордамен қарым-қатынас орнатқан	Сарайшық НСШ білім меңгерушісі
2	Уюков Аламбек	Алашордалық	Радугь НСШ мұғалімі
Маңғыстау бойынша			
1	Исмағамбетов Кадырбай	Алашорданың офицері	Форд-Александровск орта мектебінің мұғалімі
2	Такибаев Тажғали	Алашордалық, болыстың баласы	Форд-Александровск орта мектебінің мұғалімі
Испұльск ауданы бойынша			
1	Кузенов Абугалий	Антисоветтік көзқарасы бар	Ельтай ауылының интернат меңгерушісі
2	Бекенов Халит	Молданың баласы, өзі де молда болған	Тасқұдық мектебінің мұғалімі
3	Мангистатов Тайпак	Молданың баласы, өзі де молда болған	6 ауылдың мұғалімі

4	Мукашев Кален	Байдың баласы, патшалық кезде әкесі депутат болған	Мамбетов мектебінің оқытушысы
5	Худайбергенов	Байдың баласы, Антисоветтік көзқарасы бар	11 ауылдың мұғалімі
6	Мусалимов Исат	Байдың баласы	Аудандық оқу бөлімінің инспекторы
7	Исмагулов Габбас	Байдың баласы, әкесі 1928 кәмпескеленген	Айбасов мектебінің мұғалімі
8	Абаханов Кабожан	Байдың баласы, әкесі жер аударылған	Тулбай мектебінің мұғалімі
9	Абдулхаликов Капаш	Байдың баласы, әкесі жер аударылған	Тулбай мектебінің мұғалімі
10	Байбеков Габдулла	Байдың баласы, әкесі 1930 жылы жер аударылған	Тасқұдық мектебінің мұғалімі
11	Бегалиев Манат	Байдың баласы, әкесі жер аударылған	Тасқұдық мектебінің мұғалімі
12	Шарипов Калий	Байдың баласы, әкесі 1931 жылы жер аударылған	Конбакты мектебінің мұғалімі
13	Бисалиев У.	Байдың баласы	Ельтай мектебінің мұғалімі
14	Дүйсенғалиев М.	Байдың баласы	Ельтай мектебінің мұғалімі
Тенгиз ауданы бойынша			
1	Жонбасов Мухамеджан	Алашорда уездік басқармасының мүшесі	Ганюшенск орта мектебінің оқу ісі меңгерушісі
2	Утепов Аби	Ірі бай	Ганюшенск орта мектебінің мұғалімі

БҚО тарихи-өлкетану музейінен табылған деректерден оқу-ағарту саласына сүбелі үлес қосып, қылышынан қан тамған қызыл озбырлықтың құрбаны болып, Сталиндік репрессияға ұшырап, қуғын-сүргін көріп, ату жазасына кесілген, бар саналы ғұмырын шәкірт тірбиелеуге арнаған оқытушы-мұғалімдердің, атап айтсақ, өзіміздің Батыс Қазақстан өңірінен шыққан ұлт зиялыларының ішінде ағартушылық салаға үлес қосқан Омаров Ғабдолнасыр, Ажғалиев Хұсайын, Ғалиев Шаймардан, Айтқожиев Өмірғали, Айшуақов Сапа, Қарабалин Ғабдолкәрімнің іс-қағаздарымен, айыптау қорытындыларымен, анықтамалармен, ұрпақтарының жазып қалдырған естеліктерімен таныстық. Сонда келтірілген мұрағаттық материалдарға қысқаша тоқталатын болсақ:

Омаров Ғабдолнасырдың тұтқын анкетасында 1889 жылы 15 қаңтарда Сырым ауданы Жымпитыда дүниеге келген деп көрсетілген. Сол кездегі тұрған жері Қаратөбе ауданы, қызмет еткен жері Жақсыбай мектебінің мұғалімі деп жазылып, 1920 жылдан бастап мұғалімдік кәсіподаққа мүше болып кірді деп баяндалған. БҚО НКВД үштігінің 1937 жылғы 30 қыркүйектегі қаулысында БҚО НКВД-ның №2463 ісінде Омаров Ғабдолнасыр партия қатарынан шығарылған алашордашы, бұрын сотталмаған, 58-2-11 бап бойынша Батыс Қазақстандағы бүлікшіл, диверсиялық жасырын ұйымында ұлтшылдық насихат жүргізді деген жаламен айыпталып, ату жазасына кесілген. Оған тиесілі барлық дүние-мүлкі тәркіленуге тапсырылып, үштіктің хатшысы Кабанов оған қол қойған. Бұл бұйрық 1937 жылы 2 қазанда орындалып, 23 сағат 30 минутта атылған [5].

Ажғалиев Хұсайын – БҚОМ-да сақталған тұтқын анкетасында 1892 жылы БҚО Шыңғырлау ауданындағы №15 ауылда дүниеге келген, педагогикалық техникумның директоры болып қызмет жасаған, 1924 жылдан бастап мұғалімдер кәсіподағына мүше болып кірген деп көрсетілген.

1938 жылы жазылған айыптау қорытындысында РКФСР кодексінің 58-2, 58-7, 58-8, 58-11 баптары бойынша антисоветтік ұлтшылдық, террористік және бүлікшіл ұйымның қатысушысы, Қазақстанды Кеңес үкіметінен бөліп, Жапония протекторатына беруге ат салысқан деген желеумен ату жазасына кесілген [6].

Аушуақов Сапа – 1892 жылы БҚО-да дүниеге келген, 1936 жылы 29 шілдеде Кеңес үкіметінің 58-2, 58-7, 58-11 баптары бойынша айыпты деп саналып, 15 жылға Қарағанды лагеріне айдауға жіберілген, 1943 жылы 25 қаңтарда жүрек ауруымен ауырып, Қарағанды лагерінде қайтыс болған. Өзі туған батыс өңірдің халық ағарту және заң шығару

органдарына өзінің тиісті қолтаңбасын қалдырған [7].

Өмірғали Айтқожиев – 1875 жылы 1 наурызда БҚО қазіргі Тасқала ауданында дүниеге келген, осы өңірде ұстаздық қызмет еткен. Немересі Роза Батырғалиқызының естеліктерінде Бөкей даласына барып, белгілі қоғам қайраткері Сейітқали Меңдешевпен кездескеннен кейін айыпталып, нақақтан жала жабылған. 1938 жылы 19 ақпанда Орал қаласындағы Меловые горкиге жақын маңайда ату жазасына кесілген [8].

Қарабалин Ғабдолкәрім – 1891 жылы БҚО Тайпақ ауданының №16 ауылында дүниеге келген. Ғабдолкәрім Орынбор, кейін Уфа қалаларында оқып, білім алған. БҚОМ мұрағат қорында сақталған суретте Уфа қаласында оқығандағы Қарабалин Ғабдолкәрімнің Ахмет Байтұрсыновпен бірге түскен суреті сақталған. Қызылқоға ауданының Кермақас, Қарабау, Тасшағыл, Қаракөл мектептерінде мұғалім болып қызмет атқарған. Бірде аудан орталығы Калмыковтан оқу бөлімінің инспекторы Жанетов Қажығали Қаракөл орталау мектебінің мұғалімі Қарабалин Ғабдолкәрімнің сабағына қатысып, архитектура саласының дамуы деген тақырыпты баяндауда мешіттің құрылысына мысалдар келтіріп, жас ұрпаққа коммунистік тәрбие беруден гөрі, діни бағытқа назарды аударды деп кінәланады. Міне, осы жағдай оның мұғалімдік жұмыстан босап, кейін жауапқа тартылуына негіз болады. 1937 жылы 22 желтоқсанда Тайпақ НКВД-сы арқылы тұтқындалып, әуелі Калмыково, одан кейін Орал түрмесіне айдалған. Кінәсі: Әкесі Есенов Қарабала мешіт ұстаған белгілі имам, ағасы Есенов Қабдырахман да молда болғаны үшін жауапқа тартылған делінген. Сөйтіп БҚО Үштігінің қаулысымен 1937 жылы 28 желтоқсанда РКФСР кодексінің 58-10 бабының 2 тармағымен Қарабалин 10 жыл еңбекпен түзеу лагеріне жіберілсін және уақыты 22 желтоқсаннан бастап есептелсін деп көрсетілген. Бірақ ешқандай себепсіз 1938 жылғы 15 ақпанда БҚО Үштігінің мәжілісінде қайта қаралып, ең жоғарғы жаза атуға және жеке мүлкін тәркілеуге үкім шығарылған. Үкім 1938 жылы 19 ақпанда орындалып, ату жазасын кесілген [9].

XX ғасырдың 30-50 жылдарындағы қуғын-сүргінге ұшыраған қазақ зиялалары оның ішінде оқу ағарту саласының өкілдері 10 жылдан артық бас бостандығынан айырылып немесе ең жоғары үкім – ату жазасына кесілді. Бұл туралы мысалы: «Записка А.Я.Вышинского о содержании заключенных за контрреволюционные преступления в тюрьмах и исправительно-трудовых колониях. 11 март, 1937 г» құжатында жан-жақты ашық жазылған [10]. Бұл тек 1 ғана құжат. Ал мұндай мыңдаған құжаттар әлі күнге дейін құпиялығы алынбағандықтан ғылыми айналымға ене алмай жатыр.

Мақаланы жазу барысында басты дерек – БҚО мемлекеттік архивінде сақталған қорлармен жұмыс жүргізілді. 1937 жылы жазылған №786 қор, №1 тізбе, №204 істе оқу-ағарту саласына қатысты аудандық білім беру бөлімі меңгерушілерінің берген бұйрықтары, хаттамалар, күдікті деп танылған мектеп мұғалімдеріне қатысты деректер, ағарту саласында күмән келтіретін оқу-ағарту мамандарын жұмыстан шығару т.б. көптеген құжаттар кездеседі. №786 қор, №2 тізбе, №59 істе облыстық білім беру бөлімі меңгерушісінің «жат элемент» деп саналатын алашордамен қатысы бар және контрреволюциялық идеяларды насихаттаған оқытушылар айыптап, жұмыстан босату туралы бұйрықтары келтірілген. №786 қор, №1 тізбе, №146 істе Қаратөбе ауданына қатысты аудан көлемінде оқытушылар составы арасында «алаш-ордашыл және ескі идеологиядан құтылмаған» мұғалімдердің аты-жөндері жазылған.

Сталиндік қуғын-сүргінге ұшырап, тауқымет тартқан, оқу-ағарту саласына өз қолтаңбаларын қалдырған оқу-ағарту мамандары Омаров Ғабдолнасыр, Ажғалиев Хұсайын, Айшуақов Сапа, Қарабалин Ғабдолкәрім, Айтқожиев Өмірғалиға қатысты айыптау материалдары, қаулылар, ұрпақтарының жазып қалдырған естеліктері БҚО тарихи-өлкетану музейінде сақталған қорлардан алынды. Сонымен қатар, қазіргі таңда Қазақстаннан тыс өңірлерде, Ресей Федерациясы аумағында шейіт қалған қазақ өкілдері туралы, олардың тағдыры туралы да зерттеуді қолға алудың уақыты келіп жетті деп санаймыз [11]. Сансыз құжаттарды ішіне бүккен Ресеймен шекаралас өңірлердегі халықтардың тарихи осы таяу шет елдердің архивінде қаттаулы, күні бүгінге дейін өз зерттеушісін күтуде. Алайда, бұл енді басқа мәселеле.

Қорытынды

Батыс Қазақстандағы оқу-ағарту саласы мамандарының саяси қуғын-сүргінге ұшырауының тарихын зерттей отырып, мынадай тұжырымдар жасалды: *Біріншіден*, Батыс Қазақстандағы оқу-ағарту саласы мамандарын қудалаудың басталуына «бұрынғы алашордашыларға», діни қайраткерлерге т.б. әлеуметтік тегіне байланысты түрлі жалалар жабылып, кеңес үкіметіне қарсы «жат элементтер» ретінде айыпталуы түрткі болды. *Екіншіден*, білім саласын «жат элементтерден, алашордашылардан, бұрынғы бай-кулактардан, тазалау» іс-шаралары кезінде оқу-ағарту мамандары алдымен қызметтерінен қуылды, кейін олардың жауапқа тартылып, саяси қуғын-сүргінге ұшырауына, ең ауыр үкімге кесілуіне алып келді. *Үшіншіден*, оқу-ағарту мамандары, алашордашы мұғалімдер Кеңестік мемлекеттің білімін дамытуға, жетілдіруге бар күш-жігерін жұмсаса да, олар кейіннен жауапқа тартылып, Кеңес үкіметі тарапынан түрлі жалалармен ашық қуғындалғаны, кейін оларды мемлекеттік деңгейде жаппай ақтау шараларының жүзеге асырылуы, оның нәтижелері туралы жоғарыда көрсетілген нақты деректер бойынша тұжырымдар жасауға болады.

Халыққа жаны ашыған қазақ зиялы қауым өкілдері жаппай түрмеге жабылып, сол бір өріс алған зобалаң қазақ халқының интеллектуалды потенциалын әлсіретіп, психологиясын жасытты. Халқымыздың жалпы білім деңгейінің, ақыл-ойының бірнеше жыл бойы дамымай, көп кешеуілдеуіне соқтырды. Сталиндік репрессия қазіргі күнде зеттеуді қажет ететін өзекті тақырыптардың бірі. Жаппай қуғын-сүргін тақырыбының ашылмаған, зерттелмеген ақтаңдақ тұстары әлі де терең зерттеуді, зерделеуді қажет етеді. Ал бұл Отандық тарихты зерттеуші тарихшы-ғалымдарға үлкен міндеттер жүктейді.

Әдебиеттер тізімі

1. Абдрахманова Р. Л. История становления и развития народного образования Западного Казахстана (1841–1941 гг.) : дис. ... канд. ист. наук — Уральск, 2010. — 109 с.
2. Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архиві, қор №786, тізбе.2, іс-(56) 59.
3. Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архиві, қор №786, тізбе.1, іс-146.
4. Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архиві, қор №786, тізбе.1, іс-204.
5. Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі, жеке қор № 24614v.
6. Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі, жеке қор № 24619v.-24620v.
7. Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі, жеке қор № 26232v.-26246v.
8. Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі, жеке қор № 30351к-30357к.
9. Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі, жеке қор № 24230в, 24231в.
10. Вышинский А. Я. Записка о содержании заключённых за контрреволюционные преступления в тюрьмах и исправительно-трудовых колониях, 11 марта 1937 г. [Электронный ресурс] // Исторические материалы. — URL: <https://istmat.org/node/60372>
11. Нургалиева А. М. Увековечение памяти воинов-казахов в Оренбургской и Волгоградской областях Oriental Studies. — 2023. — Т. 16, № 3. — С. 483–494. — DOI: [10.22162/2619-0990-2023-67-3-483-494](https://doi.org/10.22162/2619-0990-2023-67-3-483-494).

References

1. Abdrahmanova R. L. Istoriya stanovleniya i razvitiya narodnogo obrazovaniya Zapadnogo Kazahstana (1841–1941 gg.): dis. ... kand. ist. nauk — Ural'sk, 2010. — 109 s.
2. Batys Qazaqstan oblystyq memlekettik arhivı, qor №786, tızbe.2, is-(56) 59.
3. Batys Qazaqstan oblystyq memlekettik arhivı, qor №786, tızbe.1, is-146.
4. Batys Qazaqstan oblystyq memlekettik arhivı, qor №786, tızbe.1, is-204.
5. Batys Qazaqstan oblystyq tarihi-ölketanu muzeiı, jeke qor № 24614v.
6. Batys Qazaqstan oblystyq tarihi-ölketanu muzeiı, jeke qor № 24619v.-24620v.
7. Batys Qazaqstan oblystyq tarihi-ölketanu muzeiı, jeke qor № 26232v.-26246v.
8. Batys Qazaqstan oblystyq tarihi-ölketanu muzeiı, jeke qor № 30351k.- 30357k.
9. Batys Qazaqstan oblystyq tarihi-ölketanu muzeiı, jeke qor № 24230v.- 24231v.

10. Vyshinskij A. YA. Zapiska o sodержanii zaklyuchyonnyh za kontrrevolyucionnye prestupleniya v tyur'mah i ispravitel'no-trudovyh koloniyah, 11 marta 1937 g. [Elektronnyj resurs] // Istoricheskie materialy. — URL: <https://istmat.org/node/60372>

11. Nurgalieva A. M. Uvekovechenie pamyati voynov-kazahov v Orenburgskoj i Volgogradskoj oblastyah Oriental Studies. — 2023. — T. 16, № 3. — S. 483–494. — DOI: [10.22162/2619-0990-2023-67-3-483-494](https://doi.org/10.22162/2619-0990-2023-67-3-483-494).

РЕПРЕССИРОВАННЫЕ УЧИТЕЛЯ

БАЙБУЛСИНОВА А.С.*, ЖАЛЕКЕНОВА Г.Т., СЕРИКОВА Л.С.

***Байбулсинова Альфия Сабиргалиевна** – Кандидат исторических наук, старший преподаватель, Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан

E-mail: alfia_b11@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6098-7300>

Жалекенова Гүлбарам Тілекқабылқызы – Старший преподаватель, Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан

E-mail: gulya_jalekenova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6655-3458>

Серикова Лаззат Сериковна – Кандидат исторических наук, заведующий кафедры правовых дисциплин, старший преподаватель, Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан

E-mail: kymbat.katibat.97@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3957-7531>

Аннотация. Статья посвящена одному из актуальных проблем истории Казахстана – изучению политической репрессий казахской интеллигенции, которая имела место в первые годы становления Советской власти в 20-50-е годы XX века. Политика преследования национальной интеллигенции, в том числе формирования интеллигенции в области образования и просвещения, которая в данный период придерживалась Советская власть несомненно требует изучения по современным взглядам. Рассказывается о педагогах-просветителях и представителях передовой интеллигенции, в основном из Западно-Казахстанской области, подвергшихся сталинским репрессиям и невиновным жертвам, посвятивших всю свою сознательную жизнь просветительству.

Изучается ход «советской чистки» Западно-Казахстанского областного управления образования и Казталовского, Ордынского, Жымпитынского и Каратабинского районных отделов образования за 1937-1938 годы. Изложены жизненный путь репрессированных учителей, показательные обвинения, приказы, протоколы, личные дела, воспоминания потомков, записанные на основе архивных документов, хранящихся в фондах Государственного архива ЗКО и Историко-краеведческого музея ЗКО. В ходе исследования было установлено что большинство репрессированных учителей были религиозными или ранее были членами алашорды. В статье впервые указывается список репрессированных учителей по новым архивным документам.

Ключевые слова: сталинские репрессии, алашординцы, просвещение, педагоги-просветители, «чуждые элементы».

REPRESSED TEACHERS

BAIBULSINOVA A.S.*, ZHALEKENOVA G.T., SERIKOVA L.S.

***Baibulsinova Alfiya Sabirgalievna** – Candidate of historical sciences, senior lecturer, M.Utemisov West Kazakhstan university, Uralsk, Kazakhstan

E-mail: alfia_b11@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6098-7300>

Zhalekenova Gulbaram Tlekkabulovna - Senior lecturer, M.Utemisov West Kazakhstan university, Uralsk, Kazakhstan

E-mail: gulya_jalekenova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6655-3458>

Serikova Lazzat Serikovna – Candidate of historical sciences, Head of the department legal disciplines, senior lecturer, M.Utemisov West Kazakhstan university, Uralsk, Kazakhstan

E-mail: kymbat.katibat.97@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3957-7531>

Abstract. This article is devoted to one of the urgent problems of the history of Kazakhstan – the study of the political repression of the Kazakh intelligentsia, which took place in the early years of the formation of Soviet power in the 20-50s of the twentieth century.

The policy of persecution of the national intelligentsia, including the formation of the intelligentsia in the field of education and enlightenment, which the Soviet government adhered to during this period, undoubtedly requires study according to modern views. It tells about educators and representatives of the advanced intelligentsia, mainly from the

West Kazakhstan region, who were subjected to Stalinist repression and innocent victims who devoted their entire adult lives to enlightenment. The course of the «Soviet purge» of the West Kazakhstan regional Department of Education and Kaztalov, Ordynsky, Zhymptinsky and Karatobinsky district departments of education for the years 1937-1938 has been studied. The article describes the life path of the repressed teachers, demonstrative accusations, orders, protocols, personal files, memoirs of descendants, recorded on the basis of archival documents stored in the funds of the State Archive of the West Kazakhstan Region and the Historical Museum of the West Kazakhstan region. The study found that most of the repressed teachers were religious or had previously been members of the Alashorda. For the first time, the article indicates the list of repressed teachers according to new archival documents.

Key words: stalinist repressions, alashordins, enlightenment, educators, «alien elements».